

Хіба ревуть воли, як ясла повні? (стисло)

Панас Мирний

Частина перша

I

Польова царівна

Було це одного чудового весняного дня. Приязно гріло ясне сонечко, співав жайворонок, сюрчали коники. Хотілося жити й любити.

До свого поля йшов парубок років двадцяти, що вирізнявся не одягом, не вродою, а палким поглядом темних очей, в якому відчувалася духовна міць і хижа туга разом. Парубкові здавалося, що його нива, в котру він уклав стільки праці, — найзеленіша, найкраща. Раптом почув чудову пісню, що її співала незнайома дівчина — низенька, чорнява, метка і жвава, в зеленому вбранні й завітчана, як русалка. Вони перемовилися кількома словами, й дівчина втекла.

Хлопець повернувся додому, до старенької, але чепурної хати. Упадали у вічі не достатки, а тяжка праця господарів. У Чіпки не спадала з думки незнайомка, котру й мати його не знала.

II

Двожон

Років за двадцять до кріпацької волі у село Піски прийшов невідомий чоловік середніх літ, назвався небожем (племінником) місцевого жителя й став козаком Остапом Макаровичем Хрущем. Через рік купив хатку на краю села, одружився з бідною дівчиною Мотрею. Жили тихо, мирно, багато працювали. Та обридло таке життя Остапові, кинув сім'ю й пішов на заробітки. Скоро з Дону прийшла звістка, що Хрущ насправді — Вареник, має жінку й трьох дітей, яких покинув. Пішов поголос по селу, Мотрі нікуди не можна було очей поткнути із сорому. Остапа віддали в москалі, а Мотря народила сина Нечипора.

III

Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Її й матір стали цуратися і люди. Нужда несказанна, хоч день і ніч жінка працює у полі та вдома.

Баба Оришка бавила онука, розказувала казки, відповідала на питання. А однолітки не приймали Чіпку до своїх ігор, дражнили "байстрюком". Мати, змучена тяжкою роботою й нестатками, часто лаяла й била його, за це хлопець її не любив.

IV

Жив-жив!

Жив Чіпка без друзів до дванадцяти літ. І лихо та злість на всіх росли в його серці. Віддала мати хлопця в найми до багатія Бородая, а малий не послухав хазяїна, за що

був побитий. Побіг палити господареві хлів, через те його вигнали.

На весну найняли Чіпку до діда Уласа пасти громадську отару. Там хлопець подружився зі своїм однолітком, сиротою Грицьком Чупруненком, полюбив діда. Підлітки пасли худобу й нищили горо бенят, бо вони, мовляв, із Христа Спасителя сміялися. Одного разу на отару напав вовк, і Чіпка відігнав його та врятував ягнятко.

V

Тайна-невтайна

Робота в діда Чіпці подобалася. Заробив хліба, грошей. А тут ще трохи землі їм дісталось в спадщину від родича. Мотря повеселішала, аж помолодшала. Та трапилося горе — не стало баби Оришки, й Чіпка дуже плакав та переживав.

Дід Улас розказав Чіпці про його батька. Той ще малим нікого не слухав, нікому не корився. Пан часто бив його, тому хлопець утік на Дон, одружився там, завів діток. Але дуже скучав за рідною стороною, повернувся в Піски з чужим паспортом, одружився з Мотрею. Два роки прожив тут, потім повернувся назад, там його за двожонство арештували й віддали у солдати. Чіпка замислився над долею батька й винуватив його лише в тому, що той не помстився панові.

VI

Дізнався

Прийшла зима. Люди дізналися, що їм дали волю, але треба було відпрацювати ще два роки. Знявся крик, гомін. Чіпка хотів знову пасти череду, але громада йому відмовила, чим тяжко образила. Став Чіпка працювати на своєму полі, купив овечок, корову, кобилу. Завелися гроші, й парубок придбав одяг, щоб не соромно у свято між люди показатися. Зустрів дівчину Галю, єдину дочку багатого хуторянина, й закохався.

VII

Хазяїн

Грицько ж пішов у чужі краї на заробітки, тяжко працював, спав на голій землі, їв на ходу. Склавав грошенят, повернувся додому, купив нову хату, землю. Трохи загордився, посватався до дочки найбагатшого козака, але там такого зятя не хотіли. Поки роздумував, яку жінку брати, незчувся, як закохався в сусідню наймичку Христю — веселу, моторну й працювиту дівчину. Одружилися вони, зажили тихим життям хліборобів. Народилися діти. Не чути в хаті ні лайки, ні сварки, і матері радили своїм дітям брати з них Приклад: сироти, все заробили чесною працею. Отак треба на світі жити!

Частина друга

VIII

Січовик

Велике село Піски, а півтори сотні літ тут були переважно хутірці із землянками. Якось тут оселився січовик Мирін Гудзь — немолодий, коренастий, з довгими вусами й оселедцем на голові. Ходив на полювання, побачив у козака Зайця дочку Марину, закохався та й одружився з нею. З того часу став хліб рости, а жінка — сина Івана колихати.

Коли Івась підріс, став гратися у війну, про яку розказував батько; мати ж наvertsала його до мирного хліборобського життя.

Піщани були ще вільні, а кругом уже розляглася неволя, й сумно було козакові Мирону. Іван Гудзь одружився з козачкою Мотрею, народилися в них сини: Максим, Василь та Онисько. Дід часто розказував Максимові грізні повісті про давні походи й удмухнув пал своєї душі в молодесеньку душу онука.

ІХ

Піски в неволі

Дісталось село Піски панові Польському, небагатому шляхтичеві за якісь там заслуги перед царицею. Приїхав він із якимось жидком Лейбою, оголосив, що село тепер належить йому. Піщани загули, тоді генерал підскочив до переднього і вдарив того з усієї сили у вухо й поїхав у Гетьманське, розказав про "бунт". Наступного дня у Піски вступила рота москалів. Селяни полякалися й мовчали, коли генерал ходив по хатах і переписував "своє добро".

Мирін Гудзь не сидів на місці, роздобув собі й дітям папери, що вони — вільні козаки. Так його сім'я і ще кілька розумніших залишилися вільними, а інші стали кріпаками.

Генерал сказав, що люди житимуть, як і жили, тільки сплачуватимуть податок, який збиратиме Лейба. Жид приїхав з родиною та й почав шинкувати.

Піски стали розростатися, а Лейба — багатіти.

Х

Пани Польські

Минуло десять років. До піщан дійшла звістка, що генерал помер, а генеральша їде з синами жити в село. Побудували новий панський палац, і піщани вперше відчули кріпаччину — робили все задарма. Приїхала генеральша й на людей навіть не глянула. На ранок наказано було знести всі хати, що загороджували вид з панських вікон. Щодня надходили накази, які потроху позбавляли людей волі. Піщани довго не піддавались, та, не подужавши генеральської сили, почали тікати. Ті, що залишилися, під панською нагайкою швидко стали перетворюватися на покірних волів.

Незабаром молодих паничів одвезли в науку, а приїхали старші дочки. Розпочалися бенкети, гуляння... Усіх треба нагодувати, напоїти. Стали селяни працювати на пана вже чотири дні на тиждень та зносити в двір курей, гусей, яйця. Дві старші доньки вийшли заміж за панів, а менша полюбила "хохла" сотниченка Саєнка й побралася з ним без материного благословення.

Залишилася генеральша сама і з нудьги завела котів, приставила до них наймичку. Та якось не догледіла кошеня, то наступного дня мазала панську кухню зі здохлим кошеням на шії.

Найбільше генеральша не любила покоївку Уляну, у всьому її винуватила, а найбільше, що та нібито закохалася в камердинера Стюпку, якого пані сама жалувала. Уляну жорстоко висікли, Стюпка не став дожидатися своєї черги і втік, а пані з горя й померла.

Приїхав у село старший панич, порозганяв котів, слуг, а служниці, залишив. Уподобав Уляну. Через півроку поїхав, давши дівчині 50 карбованців, одяг і дозволивши піти з палацу. Та швидко вийшла заміж за Петра Вареника й через три місяці народила сина Івана.

Через рік приїхали в Піски обидва паничі з жінками й стали дерти з Кріпаків уже на дві сім'ї. Зубожіло село, з'явилися навіть злодії. Пан Василь Семенович оселився в новому палаці, не забув і про Уляну — взяв її сина до панича в горниці. Та й ледащо був Улянин син, а Чіпчин батько. Ледащо поводи́вав пан заміж своїх некрасивих, схожих на циганок, дочок. Розрісся рід Польських, царював у Гетьманському. Василь Семенович — предводитель, родичі — урядники, справники, судді, підсудки.

XI

Махамед

Максим Гудзь, вихований дідом Мироном, ще з дитинства був палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, усіх побивав, над усіма верховодив. Від нього чекали лише шкоди. Ставши парубком, всім збісився. Не вдалося його ні приструнчити, ні одружити, то дали в москалі.

XII

У москалях

Погнали рекрутів у Московщину. Дивувалися вони тамтешнім хатам — чорним, без вікон, людям у личаках та з бородами. Місто здивувало своїм багатством. Максим став заводієм і в казармі. Одне не подобалося — смердюче житло та поганий харч. Старші москалі стали брати його на прокорм — красти по селах. Начальство любило Максима за силу й кмітливість і зробило його унтер-офіцером.

XIII

Максим — старшим

Максим, як став старшим, одразу запишався. Потім йому це набридло, бо ні з ким душу одвести, по-братерськи поговорити. Взявся вчитися грамоти, й те покинув. Під час угамування якихось заворушень відзначився, отримав орден і чин фельдфебеля. Став про себе дбати, складати гроші. Одружився з Явдохою, яка з дитинства займалася крадіжками, гулянками. Безпутне життя витягло з них усі гроші. А тут народилася дочка Галя, й батьки закінчили з гулянками, стали складати гроші. Максим відпускав своїх москалів на "прокорм-ценіє" і брав з них гроші, а Явдоха перепродувала награвоване добро. У війні з турками Максим був легко поранений у руку, домовився і лікарем, і його відпустили зі служби. Через тридцять років Максим Гудзь повернувся у Піски, збудував дім на хуторі, як фортецю. Люди тільки дивувалися, звідки він гроші бере.

Частина третя

XIV

Нема землі!

Восени Чіпка позвозив додому хліб і лагодився його молотити. Аж приходить урядник та говорить, що прийшов із Дону якийсь чоловік і заявив, що Чіпчина земля

належить йому. Вражений парубок взяв у матері п'ять карбованців і пішов у Гетьманське відстоювати свою землю. Йому в помічники набився Василь Порох, який часто писав піщанам "прошення" в суд. Послав за горілкою. Вперше спробував того зілля й Чіпка.

З легкої руки

Коли Чіпка вранці прийшов до суду, секретар Чижик погодився владнати справу, якщо прохач дасть йому п'ятдесят карбованців. Страшна несправедливість запалила серце парубка.

Ішов додому, та потрапив у шинок. І почалася щоденна гуляня.

XVI

Товариство

У шинку Чіпка побратався з Лушнею, Матнею та Пацюком, що вирости в неволі злодіями та розбишаками. Ті користувалися моментом й витягували з Чіпки все добро. Мати й плакала, і лаяла, та не допомогло. Поскаржилася за порадою сусідів у волость. Чіпку посадили в тюрму. Повернувся він лихий на матір, схопив її нову свиту та й знову в шинок. Мотря перейшла жити до старої баби. Пропив Чіпка все господарство й навіть одержу. Залишився тільки недомолочений хліб. Лушня запропонував продати його шинкареві, але Чіпка згадав, як весною милувався своєю нивою, як жав улітку, як почував себе хазяїном, і не дозволив.

XVII

Сповідь і покута

Чіпка пішов до Грицька, щоб продати тому хліб. Його запросили до столу, пригостили, і в парубка ледь сльози з очей не полилися. Став сповідуватися перед щирими людьми, розказувати про своє є. Грицько став докоряти товаришеві за матір. Чіпка умовив того брати хліб без грошей, щоб не пропити.

XVIII-XIX

Перший ступінь. Слизька дорога

Мотря працювала в чужих людей і мучилася думками про Чіпку. А той зовсім пустився берега. Усе пропив. І вирішили друзі обікрасти пана. Пішли до панських комор, прибили сторожа й забрали пшеницю, а потім продали її шинкареві.

Запідозрили Чіпку і його компанію, посадили всіх у холодну. Але за браком доказів випустили. Після того знову почалися грабунки — голови, писаря та інших. Люди лаяли харцизяку, а довести його провини не могли. Одна Христя сумувала й жаліла Чіпку, вбачаючи ньому борця за справедливість.

XX

На волі

Оголосили волю. Кріпаки кидали роботу і йшли в шинок "волю женити". Але треба було ще одробити два роки. Поширилося невдоволення. А тут надійшла гаряча пора — оранка, косовиця, жнива, молотіння, ніколи і вгору глянути. Одному Чіпці з товариством немає клопоту, п'ють, гуляють з краденого.

Настали святки. Кріпаки знову в шинок. І домовилися, що пан повинен їм

заплатити за два роки. Зібралися й пішли до нього Красногорку. Василь Семенович відмовився платити, назвав їх бунтівниками й поїхав уночі в Гетьманське. Вранці в Пісках були оскалі. Стали хапати й бити кріпаків. Чіпка побачив, як упав дід мас. Заболіло, закипіло його серце. Кинувся допомагати старому, кликав і товаришів, але ті швидко втекли. Схопили москалі й Чіпку, довго били, викликавши ще більшу злість і на панів, і на своїх братчиків.

XXI

Сон у руку

Приснився Чіпці сон, як він сторожа душить, як руки його у крові, як Галя йому докоряє. Схопився парубок — і почув вогонь у всьому побитому тілі. Вийшов — кругом тиша. Ні з ким поділитися наболілим. Став молитися й плакати. А тут Лушня. Збрехав, що їй теж нібито посадили москалі, тому не прийшли Чіпці на допомогу Чіпка сказав, що їм треба стати такими, як усі — кинути пити, гуляти, почати працювати. А вночі мститися панам за кривди.

XXII

Наука не йде до бука

Мотря почула, як Чіпка заступився за людей, як його побили, і теж була сердита на панів. Уранці син прийшов, перепросив її. Того ж вечора найнявся молотити, працював із завзяттям, що люди аж дивувалися. Незабаром Мотря перебралася у свою хату, на нове господарство. Чіпка знову потоваришував із Грицьком, а Христя вподобала Мотрю, частенько приходила її розважити.

Частина четверта

XXIII

Невзначай свої

Була темна осіння ніч. Веселий Чіпка вийшов, свиснув — до нього стали сходитися товариші. Вирішили, що підуть "рибу ловити" до Гершка. Перед світанком під'їхали повозки до Гудзевого хутора. Господарі вітали гостей, стали пригощати. До столу підійшла Галя й побачила Чіпку. Після вечері поділили вкрадені гроші й полягали спати. А Чіпці не спиться. Раптом вийшла Галя. Не стримався парубок, обняв дівчину, освідчився в коханні. Уранці Галя крадькома подарувала йому вишитий кисет.

XXIV

Розбишацька дочка

Цілий тиждень лив дощ, і Чіпка не міг вийти з двору. Мати заговорила з ним про невістку. Чіпка прийшов до Гудзя й застав Галю саму, дуже сумну. Спитав, чи піде за нього заміж. Дівчина повеселішала й погодилася за умови, якщо він покине своє розбишацьке ремесло, бо вона вже не може бачити чужих речей у хаті, носити чужий одяг, їй душить чуже намисто. Вона хоче щиро працювати й сміливо дивитися людям у вічі.

XXV-XXVI

Козак — не без щастя, дівка — не без долі.

На своїм добрі Галю хотіли просватати за Сидора. Чіпка заплатив відступного,

оставив могорич і намовив Грицька йти сватати за нього Гудзеву дочку.

У суботу Чіпка заслав старостів до Максима, а в неділю були оглядини в парубка. Явдосі не сподобалася ні низенька тісна хата майбутнього зятя, ні його мати.

Зіграли бучне весілля. Галя привезла великий посаг, прикрасила ату вишиваними рушниками, розмалювала піч. Свекруху жаліла шанувала, а Чіпці догоджала, як могла. Тільки інколи згадували минуле. Чіпка говорив, що чесною працею добра багато не наживеш, Галя його відмовляла. Той став ховатися від братчиків, відкуплявся грошима.

Навесні Чіпка поставив нову хату, комору, зробив великі дощані орота і розмалював їх. Перестав працювати на землі, а їздив по яр-арках, скуповував полотно й перепродував його.

XXVII-XVIII

Новий вік. Старе — то поновлене

Владу в цілому повіті захопив Шавкун і орудував за спиною у предводителя. Він добувся до влади спритністю та підлабузництвом, цінував лише гроші. Настало нове життя й для Чіпки. Люди його поважали, шанували, бо радо допомагав у біді. Становий почав їздити до нього в гості. Як стали обирати земство — піщани першим назвали Чіпку.

У літній день в Гетьманське скликали гласних. Від піщанської громади прибули Чіпка й Лоза. Почалися вибори в управу. Запропонували Чіпку — й вибрали, незважаючи на грізні гримаси станового Дмитренка.

Радів Чіпка, що прислужиться громаді. Та не до вподоби це було панам, що затесався між ними голодранець. Стали думати, як його позбутися, й, згадавши давню справу про вбитого сторожа, вигнали "по неблагонадежности".

Розізлився Чіпка, що знеславили його знову. А тут ще й Максима побили до смерті.

XXIX-XXX

Лихо не мовчить. Так оце та правда!

Поховавши Максима, Явдоха продала хутір і перебралася до дітей. Нове лихо вступило з нею в хату.

Явдоха взялася верховодити, а Мотря не змовчала, почалися сварки. Галя й Чіпка тікали від тих буч. Чіпка спочатку засумував, потім став пити з товаришами, згадав колишнє. Щодня робився хижішим. Померла Явдоха, й Чіпка з подачі Лушні звинуватив матір у цьому. Якось уночі приїхав додому з повними возами добра, Мотря лаяла сина та плакала.

Одного разу до Чіпки прийшли братчики, випили й змовилися йти на хутір до Хоменків. Повернулися всі в крові.

Мотря почула дитячий голос. На подвір'ї стояла дівчинка літ десяти в закривавленій сорочечці. Сказала, що на їхній хутір налетіли розбійники, всіх убили, хату запалили, одну її не знайшли.

Мати похапцем вдягла дівчинку, повела у волость і заявила на сина. Вранці усіх розбійників пов'язали. Галя, побачивши зв'язаного Чіпку, дівчину в крові, крикнула: "Так оце та правда?!" і, збожеволівши від горя, повісилася.

Під осінь по шляху йшла в Сибір валка каторжан, серед яких був і Чіпка з грізним, насупленим поглядом. Грицько взявся догодовувати Мотрю, а хату їхню опечатали й забили. Недалеко від Пісок насипано високу могилу, де поховано вісім безневинних душ, загублених "страшним чоловіком".

Критика, коментарі до твору, пояснення (стисло):

Показовий у цьому плані образ Грицька, який був круглим сиротою, не мав нічого. Чесною працею він заробив собі на хату, на землю, вів правдиве хліборобське та сімейне життя, був милосердним, узявшись догодовувати матір Чіпки. Також і Галя, хоч була "розбишацькою дочкою", не сприйняла батьківського способу життя, хотіла спрямувати Чіпку на шлях праведний, але це виявилось їй не під силу.

Твір написаний прекрасною українською мовою, місцями звучить, як поезія в прозі.